

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПРАВА

УДК 342.7: 316.6: 141.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-2.1>

О. О. Дячок, кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та теорії держави і права
Університету митної справи та фінансів

ПОНЯТТЯ СУВЕРЕННОСТІ ОСОБИ У ПСИХОЛОГІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВОЗНАВСТВІ

Стаття присвячена поняттю «суверенність особи» (варіанти: «суверенітет особи», «особистісна суверенність»), що з кінця ХХ ст. використовується у суспільних науках, зокрема, психології, філософії, правознавстві. Досліджено, який зміст у це поняття вкладають представники різних галузей науки. З'ясовано, що серед психологів немає єдиної точки зору щодо змісту використовуваного терміну, поширеним є його визначення через самоствердження особи, а також як незалежність від зовнішніх чинників. Філософи та правники більше схильні пов'язувати поняття суверенності особи з правами людини та їх забезпеченням як на міжнародному, так і на національному рівнях. При цьому у різних напрямках філософії межі суверенітету особи трактуються неоднаково: від повної автономності до залежності від ролей і функцій, які людина виконує у суспільстві. Правники обґрунтовують існування суверенітету особи і навіть його пріоритет щодо державного суверенітету природними правами людини, що знайшли закріплення у імперативних нормах загального міжнародного права. Починаючи із Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних націй 10 грудня 1948 р., близько ста міжнародно-правових актів зобов'язують держави світової спільноти забезпечити дотримання прав особи. Як і деякі представники психологічної науки, правники пов'язують суверенітет особи з незалежністю від зовнішніх чинників, передовсім, від держави і суспільства, а також із його забезпеченням як всередині держави, так і на міжнародному рівні. Останнє, починаючи з 1990-х років, проявилось у наданні Радою Безпеки ООН згоди на гуманітарні інтервенції на територію держав, де мали місце масові порушення прав людини та гуманітарна катастрофа. Правники також наголошують на тому, що суверенітет особи передбачає і її відповідальність. У юридичній науці наразі спостерігається застосування різних термінів на означення розглянутого поняття: «суверенітет особи», «суверенність особи» та «автономність особи». На думку автора статті, термін «суверенність особистості» краще відповідає змістові, яке вкладають у це поняття.

Ключові слова: суверенність особи, права людини, забезпечення прав людини, самоствердження особи.

O. O. Diachok. Concept of personal sovereignty in psychology, philosophy, and jurisprudence

The article is dedicated to the concept of "personal sovereignty" (variants: "individual sovereignty", "self-ownership"), which has been used in social sciences, particularly in psychology, philosophy, and jurisprudence since the late 20th century. The study examines the meaning attributed to this concept by representatives of different scientific fields. It has been found that among psychologists, there is no unified point of view regarding the interpretation of this term, but its definition through self-assertion of the individual and independence from external factors is common. Philosophers and lawyers are more inclined to associate the concept of personal sovereignty with human rights and their protection at both the international and national levels. However, different branches of philosophy interpret the boundaries of personal sovereignty differently, ranging from complete autonomy to dependence on the roles and functions that an individual performs in society. Lawyers justify the existence of personal sovereignty and even its priority over state sovereignty based on natural human rights, which have been enshrined in imperative norms of general international law. Starting with the Universal Declaration of Human Rights adopted by the United Nations General Assembly on December 10, 1948, about a hundred international legal acts obligate states of the world community to ensure the observance of individual rights. The most successful three-tier system for guaranteeing human rights has been created and operates in Europe (global level, regional level, level of individual states). Similarly to some representatives of psychological science, lawyers associate personal sovereignty with independence from external factors, primarily from the state and society. At the same time, it determines the nature and forms of the individual's relationship with the state and society. Legal scholars also link personal sovereignty to its protection both within the state and at the international level. Since the 1990s, the latter has manifested itself in the consent of the United Nations Security Council to humanitarian interventions in states where massive human rights violations and humanitarian catastrophes have occurred (Iraq, Yugoslavia, Rwanda, Congo). Lawyers also emphasize that personal sovereignty implies individual responsibility. In legal science, various terms are currently being used to define the discussed concept, such as "personal sovereignty", "individual sovereignty", and "self-ownership", and discussions continue regarding its substantive content. According to the author of the article, the term "personal sovereignty" better corresponds to the meaning attributed to this concept.

Key words: personal sovereignty, human rights, protection of human rights, self-assertion of the individual.

Постановка проблеми. Наука є динамічною системою, в якій постійно відбуваються зміни. Зокрема, до наукового обігу запроваджуються нові поняття, переосмислюються усталені. Останнє, зокрема, стосується поняття «суверенітет», застосування якого останніми десятиліттями суттєво розширилося. З кінця ХХ ст. у науковій літературі утверджується термін «суверенність особи» («суверенність людини»). У різних суспільних науках зростає кількість досліджень, присвячених «суверенітету особи» (або «особистісному суверенітету», «суверенності особи»). Відтак постає питання, який зміст у це поняття вкладають представники різних галузей науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній психології питанням суверенності особи присвячені публікації О. І. Гаврилюк, О. Д. Главінської, І. М. Євченко. Серед українських правознавців передусім слід виділити дослідження Є. Л. Стрельцова, І. Яковюка. Активно ця проблематика розглядається польськими філософами (М. Тарасевич, М. Туровський) та правниками (Р. Рачинський, Н. Вітула).

Мета статті полягає у з'ясуванні та порівнянні змісту поняття «суверенітет (суверенність) особи» у таких суспільних науках, як психологія, філософія та правознавство.

Виклад основного матеріалу. Терміном «особистісна суверенність» наразі послуговуються психологи, котрі раніше використовували такі поняття, як «автентичність», «автономність» (однак П. Качаровський наголошує на їхній нетотожності і суттєвій відмінності [18, с. 34–35]). Проте, як відзначає О. Д. Главінська, серед фахівців цієї галузі немає єдиної точки зору щодо вказаної категорії, котра ще потребує психологічного, фізіологічного та соціокультурного уточнення. Сама ж вона пропонує таку дефініцію: «Суверенізація особистості – це її духовне і моральне розкріпачення, позбавлення від політичної та ідеологічної закомплексованості, синдрому невпевненості, безправ'я, віднаходження нею власного “Я”» [4, с. 46]. Інші автори пропонують розкривати це поняття через самоствердження, через самостійну взаємодію зі світом тощо [3, с. 39–40], через усвідомлення людиною себе як цінності. Суверенна особистість прагне розширювати свої здібності та можливості [1, с. 88]. На цей аспект звертає увагу О. Главінська, зазначаючи, що «з психологічної точки зору, суверенність є, в першу чергу, показником самоідентифікації та суб'єктності особистості. /.../ Суверенність особистості можна розглядати як прагнення до самоствердження. Суверенна особистість бажає максимально втілювати у реальність свої плани, відстоювати свою автономність, та є самоцінною». Також психологи визначають особистісну суверенність як властивість особистості «керувати власним психологічним простором, захищати і удосконалювати його на засадах автономності “Я”, зрілості емоційно-психологічного ставлення до світу та самосвідомості» [5, с. 66].

І. Гаврилюк в одній зі своїх статей наводить ще кілька визначень поняття «психологічна суверенність». Це – «здатність людини контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір, заснований на загальному досвіді успішної автономної поведінки», форма суб'єктності, «що в різних формах активності дає змогу реалізувати потреби людини». Згідно з іншим визначенням, «психологічна суверенність – це результативна характеристика процесу суверенізації, яка ґрунтується на досвіді самостійної взаємодії зі світом, показує актуальні (розвивальні стосунки з іншим) і потенційні (потенціал саморозвитку) можливості людини». Також психологи підкреслюють, що психологічна суверенність дає людині змогу реалізувати власні можливості, досягати успіху в різних сферах, отримуючи при цьому задоволення від роботи та відносин [2, с. 53–54]. О. В. Волинчук наводить ще таке визначення: «Психологічна суверенність є формою внутрішньої емоційної згоди з обставинами життя або ж синергетичним ставленням до життєвих ситуацій, тому може бути вивчена вже через ставлення до різних вимірів психологічного простору». І тут же пояснює, що «психологічний простір особистості вбирає комплекс фізичних, соціальних і власне психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територію, особисті предмети, соціальні вподобання й установки)» [1, с. 88].

І. М. Євченко зазначає, що «зміст поняття “особистісна суверенність” тісно пов'язаний з такими істотними характеристиками особистості, як автономність, самостійність, певна незалежність від зовнішніх впливів, а також з ступенем цілісності й стійкості». Також вона зауважує, що поняттям «психологічна (особистісна) суверенність» позначається здатність людини контролювати, захищати й розвивати свій життєвий простір. Останній же називають суверенним, якщо людина змогла протистояти руйнівним зовнішнім впливам або уникнути їх [6, с. 185–187].

Термін «суверенність» стосовно людини використовують також філософи. П. Тарасевич, посилаючись на Б. Чуприна, пише, що з філософської точки зору головним претендентом на титул суверена є людина, котра, вступаючи у відносини з іншими людьми, створює разом з ними різні форми суспільного життя з державою на чолі. Також він підкреслює, що особливістю суверенітету особистості є її необхідність приймати власні рішення [20, с. 10, 12].

Н. Ілієвський відзначив, що поняття індивідуального суверенітету тісно пов'язане з політичними та філософськими теоріями, що перш за все зосереджуються на свободі особистості, зокрема з лібертаріанством. А концепцію індивідуального суверенітету можна розглядати як поєднання класичної концепції суверенітету та політичної теорії лібертаріанства. Н. Ілієвський визначає індивідуальний суверенітет (individual sovereignty) як концепцію, котра стверджує пріоритет свободи особи, обмеженої життям, власністю та свободою іншої особи, недоторканність самої особи та її власності, що політично виявляється в мінімальному впливі влади або приватній захисній організації, соціально ж виявляється в спонтанному порядку [17, с. 6, 10–11].

М. Туровський звернув увагу на різне ставлення до суверенітету особи у представників таких філософських напрямів, як лібералізм та комунітаризм. Прихильники лібералізму стверджують, що особа має абсолютну автономію й вільно досягає обраних цілей. А комунітаристи вважають, що людина залежить від ролей і функцій, які вона виконує у суспільстві [21, с. 219–221, 239].

Правники почали вести мову про суверенітет особи на зламі XX і XXI ст. Висловлювали думки про протиставлення принципам державного суверенітету і суверенної рівності держав принципу суверенітету особистості. Прихильників запровадження до категоріального апарату юридичної науки поняття суверенітету особистості, на думку І. Яковюка, об'єднують спроби «обґрунтувати ідею самовизначення особистості, її автономію і незалежність від будь-кого і в першу чергу від держави» [16, с. 24–26]. Відтак, подібне розуміння близьке до того, що притаманне представницям психологічної науки О. Д. Главінській та І. М. Євченко.

Н. Вітула підкреслила, що в сучасному політичному і правовому дискурсі, коли мова заходить про суверенітет, передовсім мають на увазі суверенітет держави, нації, суспільства і дуже рідко – суверенітет самої людини, що є наслідком утвердження позитивістської правосвідомості. Вона стверджує, що «суверенітет впливає з природи буття людини, котра є вільною та розумною. Щоб у суспільстві панувала справедливість, необхідно визнати, що межею свободи однієї особи є свободою іншої. Суверенітет людини визначає суверенітет утворень, у яких вона бере участь: від найменшої соціальної одиниці, якою є сім'я, через суспільство, до держави. Сувереном для людини є вона сама». Також авторка підкреслює, що особисте буття може існувати без державності, натомість обов'язковою умовою існування держави є існування нації, що складається з окремих людей. А це означає, що суверенітет людини визначає державний суверенітет [22].

І. Яковюк відзначає, що для обґрунтування пріоритетності суверенітету особистості використовуються зокрема імперативні норми загального міжнародного права, на які прямо вказує ст. 53 Віденської конвенції про міжнародні договори. А логічною основою для появи вказаних норм було правило, що договори не можуть бути вищими за природне право [16, с. 26]. А Н. Вітула стверджує, що наднаціональні організації повинні поважати не лише суверенітет держав, а й їхніх громадян, інакше діяльність таких організацій не матиме жодного сенсу [22].

Суверенітет особи, наголошує Є. Л. Стрельцов, можна розглядати у різних ракурсах. Але саме у контексті його взаємовідносин з державою проходять межі самовизначення особи, рівня її залежності від політичних реалій. «Суверенність особи найбільш чітко та змістовно отримує свою фіксацію у різних правових актах, які закріплюють її права і свободи та охороняють їх від можливих порушень», – підкреслює дослідник [10, с. 50–51].

Він же дійшов висновку, що процес «суверенізації» особи передовсім полягає у її духовному та моральному розкріпаченні від політичної й ідеологічної закомплексованості й правового безправ'я і має за мету відновлення у особи почуття самоповаги, гідності, упевненості в захищеності своїх прав, гідності, інтересу [10, с. 54]. У підсумку Є. Л. Стрельцов зазначає, що суверенітет особи є, з одного боку, об'єктивною мірою її незалежності від держави і суспільства, а з іншого боку, визначає характер і форми взаємовідносин особи з державою і суспільством. Він також виділяє такі компоненти у змісті суверенітету особи: 1) володіння особою певним комплексом прав і обов'язків, можливість їх здійснення; 2) відповідальність за свої дії та вчинки [10, с. 57, 60].

Варто також наголосити, що суверенність (суверенітет) людини представники юридичної науки пов'язують із забезпеченням прав людини як всередині держави, так і на міжнародному рівні [19, с. 133; 10, с. 51, 60]. У зв'язку з цим, Є. Л. Стрельцов наголошує, що реально світова спільнота звернулася до цього закріплення правового статусу особи після Другої світової війни, що було започатковано прийняттям Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй Загальної декларації прав людини 10 грудня 1948 р. Початок наступного етапу він відносить до 1960–1970-х рр., коли були створені судові установи для оскарження дій посадових осіб, зокрема, Європейський Суд з прав людини. На наступних етапах (які хронологічно не визначені) почали діяти аналогічні судові установи на національному рівні, а також омбудсмени [10, с. 51–53]. Польський науковець Р. Рачинський також підкреслює значення утворення Організації Об'єднаних Націй та прийняття Загальної декларації прав людини, що започаткувала довготривалий і важкий процес позитивізації каталогу прав людини, заклавши підвалини для їх охорони. Усього в рамках системи ООН створено близько ста міжнародно-правових документів, що складають універсальну систему захисту різноманітних прав людини. Паралельно у різних частинах світу почали створювати регіональні системи їх гарантування. Найуспішніше це було здійснено у Європі з прийняттям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод разом з додатковими протоколами (Європейської конвенції з прав людини). Відтак можна вести мову (принаймні у Європі) про існування триступеневої цілком сумісної і неконкурентної структури захисту прав людини: на глобальному рівні – універсальна система, створена в рамках ООН, на регіональному рівні – Рада Європи та існуючі в її рамках інституції та механізми, на рівні окремих держав – національне законодавство. Крім того, важливим елементом, що доповнює цю систему, є діяльність різноманітних неурядових організацій, що займаються захистом прав людини [19, с. 133–134]. Можна помітити, що у загальних рисах таке розуміння співпадає з висловленням Є. Л. Стрельцовим.

Разом з тим, Р. Рачинський зазначив, що після Другої світової війни увага передовсім була зосереджена на державному суверенітеті, а права людини нерідко ігнорувалися. Суттєва переоцінка співвідношення державного суверенітету і прав людини відбулася після 1989 р. Дуже важливе значення мала Резолюція 688 Ради Безпеки ООН від 5 квітня 1991 р. у справі Іраку, в якій вперше масові порушення прав людини були визнані загрозою для миру та безпеки. Другим випадком була згода Ради Безпеки ООН на введення міжнародних сил (гуманітарної інтервенції) до держави Сомалі, що переживала гуманітарну катастрофу [19, с. 135–137]. О. О. Нігреєва також наголошує, що необхідність перегляду усталеної концепції суверенітету була спричинена низкою подій у 1990-ті роки, передовсім геноцидом у колишній Югославії та Руанді. Осягнення складності ситуації стало першим кроком у розробці нового підходу до розуміння суверенітету як обов'язку, здійсненого групою вчених на чолі з виконувачем обов'язки представника Генерального секретаря ООН із питання по внутрішньо переміщених особах Ф. Денга. Основною метою розробки цієї концепції був пошук юридичного підґрунтя для здійснення Організацією Об'єднаних Націй та державами світової спільноти гуманітарних інтервенцій для припинення масових порушень прав людини в деяких країнах [7, с. 411]. До речі, у статутах міжнародно-судових органів, що були створені ООН для притягнення до відповідальності військових злочинців (Трибунали стосовно Югославії, Руанди, Конго тощо), знайшов відображення доробок одного з найвидатніших юристів ХХ ст., уродженця міста Жовкви, який у 1915–1919 рр. навчався на юридичному факультеті Львівського університету, Герша Лаутерпахта. Ще у 1943 р. він сформулював кредо діяльності правника: «Окрема людська істота... є основною одиницею усього права» [8, с. 29–30]. Варто відзначити, що концепція автономної особи активно розроблялася ще раніше видатним українським мислителем Михайлом Драгомановим, який опирався на трактат Джона Мілля «Про свободу» та дослідження Герберта Спенсера, і найповніше знайшла відображення у роботі «Проект оснований устава українського общества “Вольный Союз” – “Вільна Спілка”» [9, с. 125–129].

Ще більша переоцінка співвідношення прав людини та державного суверенітету відбулася в науці. Разом з тим, тут розгорнулися дискусії між представниками різних напрямів у політичній філософії та філософії права. Попри крайні погляди, «все частіше чути голоси, що виступають за примат прав людини (суверенність особи) над державним суверенітетом» [19, с. 137].

Слід також відзначити, що серед правників тривають дискусії щодо змістовного наповнення поняття «суверенітет особи» («суверенітет особистості») та визначення його ознак [10, с. 53]. В українському сегменті Вікіпедії наведено відмінне його розуміння: «Суверенітет особистості (або індивідуальний суверенітет, індивідуальна автономія, “право власності на самого себе”) – це концепція права власності по відношенню до себе, виражена в моральному або природному праві людини бути єдиним, хто розпоряджається його тілом та життям» [12].

Слід звернути увагу на ще один аспект. Науковці навіть в одній публікації використовують як термін «суверенність особистості», так і термін «суверенітет особистості». Однак, навряд їх можна вважати тотожними. 11-томний словник української мови подає два значення поняття «суверенітет»: 1) «Незалежність і самостійність держави в її зовнішніх і внутрішніх справах», «2. Становище суверена, право верховної влади» [13]. Натомість «суверенність» трактує як властивість значення прикметника «суверенний», що має три значення: 1) «Прикметник до суверен // Який здійснює верховну владу», 2) «Стосовно до суверенітету; незалежний, самостійний у зовнішніх і внутрішніх справах» і 3) «Розмовне. Самостійний у своїх діях, учинках і т. ін.» [15; 14]. На нашу думку, термін «суверенність особистості» краще відповідає змістові, яке вкладають у це поняття, і вона є наслідком процесу суверенізації.

Поряд з термінами «суверенітет особи» та «суверенність особи» правники використовують також термін «автономність особи» (що також схоже на ситуацію у психології). Зокрема, С. І. Субота підкреслює, що «одним із напрямів правоохоронної діяльності є захист прав і свобод людини й громадянина, забезпечення автономності особи як суб'єкта громадянського суспільства» [11, с. 38]. При цьому автономна особа (з посиленням на О. Ф. Скаун) характеризується таким чином:

«– суб'єкт громадянського суспільства усвідомлює себе вільним членом суспільства згідно з розумінням свободи, прийнятим у цьому суспільстві;

– суб'єкт, вільний економічно, наділений економічними правами і свободами, зокрема правом приватної власності (“суб'єктвласник”), і має право вибору форм і видів трудової діяльності, зокрема підприємницької;

– суб'єкт вільний ідеологічно і політично, тобто має можливість бути членом політичної партії чи об'єднання, опозиційного блоку щодо чинної державної влади; має право брати участь у виборі органів державної влади і місцевого самоврядування;

– суб'єкт усвідомлює свою відповідальність перед суспільством;

– суб'єкт захищений законом від прямого втручання і свавільних обмежень із боку держави» [11, с. 37].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Підводячи підсумок, можна зазначити, що поняття суверенності (суверенітету) особи у психологів трактується досить відмінно, хоча простежується тенденція визначати його через самоствердження, а також як незалежність від зовнішніх чинників. Філософи та правники більше схильні пов'язувати його з правами людини та їх

забезпеченням як на міжнародному, так і на національному рівнях. Звичайно, у межах невеликої статті неможливо охарактеризувати погляди широкого кола представників різних наукових галузей на розглянуту проблему, відтак це уможливило як розширення, так і поглиблення дослідження.

Список використаних джерел:

1. Волинчук О. В. Взаємозв'язок емпатії та суверенності психологічного простору студентів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Серія Психологія. Вип. 4. С. 87–92. URL: <http://surl.li/indkc>.
2. Гаврилук І. Емпірична експлікація суверенності психологічного простору в показниках соціального самоконтролю особистості. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 33. С. 49–65. URL: <http://surl.li/catva>.
3. Гаврилук І. О. Суверенність психологічного простору: особистісно-поведінкові предиктори прояву. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. пр.* Запоріжжя, 2019. Т. 1, № 1. С. 39–43. URL: <http://surl.li/indqq>.
4. Главінська О. Д. Аналіз психологічної суверенності як феномен особистісного стилю. *Психологія: реальність і перспективи: Збірник наукових праць РДГУ*. Рівне, 2014. Вип. 3. С. 48–50. URL: <http://surl.li/indsh>.
5. Главінська О. Особистісна суверенність як передумова формування самоцінності в юнацькому віці. *Збірник наукових праць РДГУ. Психологія: реальність і перспективи*. 2022. Вип. 18. С. 65–72. URL: <http://surl.li/indth>.
6. Євченко І. М. Аналіз проблеми особистісної суверенності. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ: Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. IX. Вип. 8. С. 185–192. URL: <http://surl.li/indvn>.
7. Нігрєєва О. О. Суверенітет як обов'язок: нове розуміння концепту. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 409–413. URL: <http://surl.li/indcx>.
8. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с. URL: <http://surl.li/indwy>.
9. Сторчак А. І. Михайло Драгоманов: від автономної особи – до незалежної держави та «вільної спілки». *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1999. Вип. 2. С. 125–131. URL: <http://surl.li/indxu>.
10. Стрельцов Є. Л. Державний суверенітет і суверенітет особистості: проблеми взаємовідносин. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : матер. 2-ї Міжнар. наук.практ. конф. (Одеса, 20–21 вересня 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. С. 48–60. URL: <http://surl.li/indym>.
11. Субота С. І. Аксиологічні засади правоохоронної діяльності в умовах розвитку громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 35–38. URL: <http://surl.li/indzv>.
12. Суверенітет особистості. URL: <http://surl.li/ineav>.
13. Суверенітет. *Словник української мови: в 11 тт.* Київ : Наук. думка, 1978. Т. 9. С. 818. URL: <http://surl.li/inecb>.
14. Суверенний. *Словник української мови: в 11 тт.* Київ : Наук. думка, 1978. Т. 9. С. 818. URL: <http://surl.li/inedn>.
15. Суверенність. *Словник української мови: в 11 тт.* Київ : Наук. думка, 1978. Т. 9. С. 818. URL: <http://surl.li/inefp>.
16. Яковюк І. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право. 2010. № 2 (61). С. 18–31. URL: <http://surl.li/inehe>.
17. Iliievski N. Lj. The Individual Sovereignty: Conceptualization and Manifestation. *Journal of Liberty and International Affairs*. 2015. Vol. 1, No. 2. URL: <http://surl.li/ineis>.
18. Kaczarowski P. Suwerenność – zagadkowe pojęcie kontynentalnego państwa. Wybrane westie z historii i teorii suwerenności. *Civitas. Studia z filozofii polityki*. 2017. Nr 20. S. 25–64. URL: <http://surl.li/inejq>.
19. Raczynski R. Suwerenność – bezpieczeństwo – prawa człowieka. *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*. 2015. T. XII. S. 133–151. URL: <http://surl.li/inels>.
20. Tarasiewicz P. Suwerenność i własność światłerealiizmu filozoficznego. *Cywilizacja*. 2015. T. 55. S. 9–17. URL: <http://surl.li/inena>.
21. Turowski M. Suwerenność i odpowiedzialność. Liberalne i komunitarystyczne poszukiwania tożsamości jednostki. *Pricipia*. 1996–1997. T. XVI–XVII. S. 221–239. URL: <http://surl.li/indfc>.
22. Wituła N. Znaczenie suwerenności w demokratycznym państwie prawa. *Kultura Prawna*. 2021. T. 4, nr 1–2. URL: <http://surl.li/inepf>.